

**STUDIE
Z ČESKÉ
MORFOLOGIE
A SYNTAXE**

VYBRANÉ STATI

JARMILA PANEVOVÁ

KAROLINUM

Studie z české morfologie a syntaxe

Vybrané stati

Jarmila Panevová

Recenzenti:

prof. PhDr. Petr Karlík, CSc.

Ing. Alexandr Rosen, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2020

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2019

© Jarmila Panevová, 2019

ISBN 978-80-246-4388-5

ISBN 978-80-246-4399-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva --- 7

I. STUDIE Z MORFOLOGICKÉHO VÝZNAMOSLOVÍ --- 9

Relativní čas --- 10

Povaha stupňování adjektiv

(K „nesrovnávacímu“ užití stupňovaných forem) --- 15

Honorifika v češtině

(České vykání – teorie a korpusová data) --- 23

O rezultativnosti (zejména) v češtině --- 29

II. OBECNÉ OTÁZKY SYNTAXE --- 39

Vedlejší věty obsahové --- 40

Tzv. vedlejší věty místní a jejich významová stavba --- 52

Věty se všeobecným konatelem --- 60

Dvě poznámky k tzv. vágnosti --- 71

Ke vztahu kognitivního obsahu a jazykového významu --- 74

Kategorie pojmenovávací a usouvztažňovací

(Jak František Daneš rozvíjí Viléma Mathesia) --- 83

Koordinace versus determinace

(Forma nebo význam?) --- 88

Syntax Vladimíra Šmilauera včera a dnes --- 97

III. OTÁZKY VALENCE --- 103

Rozvití předmětová a příslovecná, doplňující a určující --- 104

Valence a její univerzální a specifické projevy --- 109

K valenci substantiv (s ohledem na jejich derivaci) --- 116

Všeobecné aktanty očima Pražského závislostního korpusu (PZK) --- 124

Sloveso: centrum věty; valence: centrální pojem syntaxe --- 130

Na co jsme pyšní a čemu zůstaneme věrni

(Poznámky k valenci několika českých adjektiv) --- 135

IV. OTÁZKY REFLEXIVITY, RECIPROCITY, KOREFERENCE A KONTROLY --- 147

Česká reciproční zájmena a slovesná valence --- **148**

Problémy reflexivního zájmena v češtině --- **156**

O jednom typu kauzativní konstrukce v češtině --- **163**

Znovu o reciprocitě --- **170**

Problémy se slovanským reflexivem --- **181**

České konstrukce tzv. slovanského akuzativu s infinitivem --- **191**

K marginálním infinitivním konstrukcím (zejména v češtině) --- **207**

Summary --- **218**

Literatura --- **221**

PŘEDMLUVA

K vydání tohoto svazku mě přivedla skutečnost, že příspěvky, které jsem v průběhu více než padesáti let svého působení v lingvistice napsala, jsou rozptýleny v mnoha různých časopisech a sbornících a že se jen zčásti odrazily v mých pracích syntetických (Panevová et al., 1971, Čas a modalita v češtině, Panevová, 1980, Formy a funkce ve stavbě věty, Panevová et al., 2014, Mluvnice současné češtiny 2, Skladba). Vybrala jsem tedy pro účel prezentace svého názorového vývoje a svých odborných zájmů 25 statí psaných v češtině a pozornost jsem soustředila na čtyři problémové okruhy (s názvy I. Studie z morfologického významosloví, II. Obecné otázky syntaxe, III. Otázky valence, IV. Otázky reflexivity, reciprocit, koreference a kontroly); v rámci těchto oddílů jsou příspěvky řazeny chronologicky, někdy dochází k dílčímu překrývání v jejich náplni.

Jako první v rámci oddílu I jsem symbolicky zařadila stať Relativní čas, napsanou ve spoluautorství s Petrem Sgallem, který jako můj učitel podstatnou měrou přispěl k mému lingvistickému rozvoji. On je také autorem teoretického rámce pro závislostní a vícerovinný popis jazyka, Funkčního generativního popisu, na nějž zde otištěné příspěvky navazují a dále ho rozvíjejí. Oddíl II o obecných otázkách syntaxe je zakončen statí o přínosu Vladimíra Šmilauera, dalšího z mých významných učitelů, do novočeské syntaxe. Jeho práce rovněž patřily k mým východiskům a sloužily mi jako inspirace pro systémový popis jazykových jevů. Oddíl III obsahuje studie o valenci jakožto „novém paradigmatu“ v syntaxi. Valenci jsem věnovala hodně pozornosti, k ní se vztahovaly četné diskuse i polemiky týkající se např. kritérií pro určování sémantické obligatornosti a platnosti „dialogového testu“. K některým svým úvahám jsem se proto vracela a znovu je promýšlela. Do oddílu IV jsem zařadila témata, v nichž se kumulují problémy morfologické se syntaktickými (zejména s valencí). Jejich zvládnutí a konzistentní popis se podle mého názoru stává měřítkem úspěšnosti zvoleného teoretického rámce. Mám zde na mysli především otázky koreference a kontroly.

Kromě mírného zkrácení dvou příspěvků oproti tištěné verzi jsou stati ponechány v podobě, ve které vyšly tiskem, doplněny byly pouze citacemi, na něž bylo původně odkazováno jako „v tisku“. Původní zdroj, kde byl příspěvek publikován, je vždy uveden na jeho konci. Pokud v originálním textu byl požadován český anebo anglický

abstrakt, je ponechán i zde na původním místě. Také struktura a grafické členění statí zůstaly zachovány. Bibliografie je souhrnně uvedena na konci knihy. Rané příspěvky jsou podloženy materiálem z vlastní excerptce a introspekci. Korpusová éra přinesla dříve nevídané rozšíření datové základny pro ověřování hypotéz. Snažila jsem se korpusového materiálu maximálně využívat, ale s plným vědomím toho, že pro syntaktické jevy je holý (neanotovaný) korpus jen podkladem pro další minuciózní práci při výběru hledaného jevu. I pro korpusovou éru je tedy prioritní hypotéza a intelektuální způsoby jejího ověřování.

Pečlivý čtenář může najít v knize názorové odchyšky odrážející posuny v některých mých závěrech, ke kterým jsem v průběhu desetiletí dospěla. Týkají se zejména odlišného chápání vztahu aktivní a pasivní konstrukce, zařazení rezultativu, přeformulování inventáře vidových jednotek, akcentace termínu valence proti původně užívanému termínu intence, náhrady původního termínu syntaktický gramatém termínem subfunktör.

Budu ráda, pokud kniha poslouží potenciálním čtenářům jako pohled na zajímavé oblasti morfologie a syntaxe současné češtiny, případně i jako podnět k dalšímu bádání v bohemistice. Nebudu ale zastírat, že i pro mne tato syntéza spojená s výběrem témat, která mne primárně zaujala, znamenala konfrontaci s vlastním vývojem v lingvistice se všemi jeho pozitivními i negativními stránkami. Jsem vděčná za to, že vznikla v kolegiálním a přátelském prostředí Ústavu formální a aplikované lingvistiky na MFF UK, které mi poskytlo také možnost inspirativní zpětné vazby. Děkuji také oběma recenzentům za to, že vydání knihy podpořili.

V Praze 20. března 2019

Jarmila Panevová

I.
**STUDIE Z MORFOLOGICKÉHO
VÝZNAMOSLOVÍ**

RELATIVNÍ ČAS

V českých mluvnicích i v pracích věnovaných kategorii slovesného času nacházíme v souvislosti s výkladem času základního (absolutního, primárního časového stupně, přímého užití časových forem) a času relativního (sekundárního, poměrného) formule tohoto typu:

- (A) „Prvotní stupně časové jsou přítomnost, minulost a budoucnost. Přítomné je to, co je současné s dobou mluvení, minulé, co časově předchází, budoucí, co časově následuje“ (Šmilauer, 1947a, s. 153). „Podle poměru k jistému ději hlavnímu (ne tedy k době mluvení) určujeme průvodní, vedlejší děje jako současné, předčasné nebo následné“ (Šmilauer, op. c., s. 154). „Základní čas určujeme podle doby projevu, ze stanoviska mluvčího: přítomný je ten děj, který trvá za projevem (je současný s projevem), budoucí ten, který nastane po projevem (je následný k projevem), a minulé ten, který se stal před projevem (je předčasný k projevem)“ (Trávníček, 1951, s. 1375). „O poměrný (relativní) čas jde tenkrát, máme-li na mysli časový poměr nějakého děje k ději jinému, časově základnímu“ (Trávníček, op. c., s. 1379). „... какое-либо из первичных времен (т. е. прошедшее, настоящее и будущее определяются по отношению к моменту речи, временная последовательность – преждевременность, одновременность и послевременность – по отношению к какому-нибудь из главных времен)“ (Křížková, 1962, s. 19).
- (B) „Ve vedlejších větách obsahových... Poměrný čas se v těchto větách určuje se zřetěním k ději ve větě hlavní nebo řídicí“ (Trávníček, op. c., s. 1379). „Ve vedlejších větách doplňovacích. V nich se přihlíží valnou většinou k času základnímu, nikoli poměrnému“ (Trávníček, op. c., s. 1384). „Věty obsahové by pak byly druhem vět..., v nichž se užívá časů podle tzv. souslednosti časů“ (Svoboda, 1968, s. 147). „... изъяснительные предложения являются единственным случаем так называемого *consecutio temporum* в русском языке ... остальные типы сложных структур, предложения сложносочиненные и сложноподчиненные, в отличие от сложных предложений с придаточным изъяснительным,

характеризуются тем, что временные значения их компонентов определяются по отношению к моменту речи всегда с точки зрения говорящего...“ (Křížková, op. c., s. 21).

- (C) V češtině „... se současnost bez zřetele k prvotnímu stupni vyjadřuje praesentem ..., předčasnost perfektem ..., následnost futurem“ (Šmilauer, op. c., s. 159). „Výrazové prostředky poměrného času se z největší části shodují s výrazovými prostředky času základního, neboť současnost se vyjadřuje tak jako přítomnost, předčasnost jako minulost a následnost jako budoucnost“ (Trávníček, op. c., s. 1378n.).

Nacházíme tu tedy jistou odpověď na otázky:

- (A) co to je základní a relativní čas (vymezení těchto pojmů apod.),
 (B) kde se v češtině vyjadřuje ten který časový stupeň (kdy základní, kdy relativní),
 (C) jakými prostředky se vyjadřují (zejm. čas relativní).

Ukážeme dále, že s uvedenými odpověďmi nemůžeme plně souhlasit a že formulace (A) a (B) jsou v určitém rozporu.

Pokud jde o formulace (C), lze jen dodat, že nám jde o zjištění funkce slovesného času v tom kterém případě, nikoli o způsoby vyjádření vztahu současnosti, předčasnosti, následnosti vůbec.¹ Odhlédneme-li od výjimek typu *Viděl, jak si děti hrály*,² můžeme s formulacemi typu (C) souhlasit. Bereme ovšem v úvahu pouze závislé predikace vyjádřené explicitní predikací (vedlejší větou), nikoli přechodníkové vazby nebo nominální konstrukce (tam může být vztah relativního času vyjádřen jinak než kategorií času).

Pokud jde o formulace (B), nejsou dostatečné pro všechna souvětí v češtině, a to i za předpokladu, že rozdělení vedlejších vět na obsahové a doplňovací bude jasně a explicitně určeno. Ukázali jsme jinde podrobněji,³ že pro jistý typ souvětí se složitější stavbou, než je věta hlavní a vedlejší, tj. s větami s více stupni syntaktické závislosti, neplatí obecně, že ve větách obsahových je vyjádřen relativní čas a ve větách doplňovacích čas základní.

Význam časové formy chápeme jako vztah okamžiku děje (E) k jistému referenčnímu bodu (R),⁴ jehož umístění souvisí se syntaktickým postavením slovesa ve stavbě

1 K tomu srov. např. Panevová – Benešová – Sgall (1971, kapitola 2). Naše pojetí se liší od pojetí Geradova (1940), který soudí, že současnost, předčasnost a následnost i ve větách obsahových je určována kontextem a není samostatným významem slovesného tvaru.

2 Zde lze ovšem uvažovat o tom, zda a) jde ještě o větu obsahovou, b) v případě, že je to věta obsahová, zda je v ní výjimečně vyjádřen základní čas, nebo zda v těchto výjimečných případech se současnost s minulostí vyjadřuje též préteritem (u vidu nedokonavého). Stranou necháme též výjimky typu časových vět se spojkou *dokud ne*, kde v některých případech bývá času použito relativně (podrobněji viz Panevová – Benešová – Sgall (1971)).

3 Srov. Hajičová – Panevová – Sgall (1970, 1971), kde je obsažena i řada příkladů a vysvětlení zdánlivých protipříkladů.

4 Užíváme tu pojmy zavedené Reichenbachem (1947, §51): *point of event* (E) – okamžik děje, *point of speech* (S) – okamžik promluvy, *point of reference* (R) – referenční bod. Každý z těchto okamžiků odpovídá ovšem výskytu slovesa ve výpovědní události, zatímco pro větu (klauzi) je – jako význam slovesného času – charakteristický jen určitý vztah mezi dvěma z nich, který je konstantní, společný všem výpovědním událostem téže věty.

souvětí. Vztah *E* k *R* může být vztahem současnosti, předčasnosti nebo následnosti. V případě, že referenční bod je (v jistém smyslu, který upřesníme dále) totožný s okamžikem promluvy (*S*), jde o tzv. čas základní, tedy o přítomnost, minulost, budoucnost.

Referenčním bodem vedlejší věty (klauze) přímo nebo nepřímou podřazené větě obsahové však není okamžik promluvy, nýbrž okamžik „jiného děje“, který obecně není nutně shodný ani s dějem její věty řídící, ani s dějem věty hlavní; taková doplňovací věta nevyjadřuje tedy čas základní, nýbrž relativní. Přihlédneme-li k tomu, že takových stupňů závislosti mezi větami v souvětí může být víc, dojdeme k nutnosti určit tento referenční bod na základě následujícího **rekurzivního principu**:

- (x) referenčním bodem přísudkového slovesa **hlavní** věty je okamžik **promluvy**;
- (xx) referenčním bodem přísudkového slovesa závislé věty **obsahové** je okamžik **děje** přísudkového slovesa její věty **řídící**;
- (xxx) referenčním bodem přísudkového slovesa **jiné** závislé věty je **referenční** bod přísudkového slovesa její věty řídící.

Platnost tohoto principu (srov. op. c. v pozn. 3, pokud jde o jeho podrobnou charakteristiku a formální zpracování) lze ověřit na příkladech jako:

Na jaře mi řekl, že se odpoledne setká s přítelem, který si následující den pronajme naši chatu.

Před čtrnácti dny mi řekl, že se druhý den setká s přítelem, který si napřesrok koupí naši chatu.

Napsala, že mi přiveze zajímavý dárek, který koupí přímo od výrobce.

Napsala, že mi přiveze zajímavý dárek, který koupila přímo od výrobce.

Z uvedeného principu plyne zároveň, že obecně neplatí konstatování o relativním čase v obsahových větách a o základním čase v ostatních větách, a lze si v souvislosti s ním položit znovu otázku, jak vést hranici mezi definováním toho, co chceme nazývat základním časem a co relativním časem.

Z formulací (A) by plynulo, že o základní čas jde všude tam, kde časová forma přísudkového slovesa vyjadřuje vztah k okamžiku promluvy (*S*). Pak ovšem by čas ve vedlejších větách (a), (b), (c) níže bylo třeba hodnotit jako čas základní, přestože jde o vedlejší věty obsahové. (Proto jsme upozorňovali, že mezi formulacemi (A) a (B) je rozpor.) Avšak také ve větách (d) a (e) by na základě takto vymezeného pojetí základního času šlo o čas základní, kdežto ve větách (f) a (g) by šlo o čas relativní. Je zřejmé, že takto vedená hranice mezi základním a relativním časem je sotva uspokojivá.

- (a) Říká, že čte tu knihu s velkým zájmem.
- (b) Říká, že četl tu knihu s velkým zájmem.
- (c) Říká, že bude číst tu knihu s velkým zájmem.
- (d) Řekl, že četl tu knihu s velkým zájmem.
- (e) Řekne, že bude číst tu knihu s velkým zájmem.
- (f) Řekl, že čte tu knihu s velkým zájmem.
- (g) Řekne, že čte tu knihu s velkým zájmem.

Složitě postavení případů (a)–(e) se jeví ve formulacích Trávníčkových (op. c., s. 1379n.), který mluví o poměrném času ve větách obsahových, ale případy, které mohou nastat, dělí podle toho, zda jde o „shodu se základním časem“, nebo ne.⁵

V případech (a)–(c) někteří lingvisté mluví o základním, jiní o relativním čase,⁶ zatímco v (d) a (e) se už mluvívá spíše o relativním čase, přestože důsledně chápání formulací (A) by nás v jistém smyslu nutilo vidět základní čas i zde: vedlo by to k poměrně komplikované formulaci (protože souvětí může obsahovat více postupně na sobě závislých vět; k tomu se ještě vrátíme).

U případů (f), (g) se užití časových forem obecně chápe jako relativní. Pokud jde o případy (h), (ch), nelze už o čase základním vůbec uvažovat.

(h) *Potom řekne, že četl velmi zajímavou knihu.*

(ch) *Řekl, že bude číst velmi zajímavou knihu.*

K příčinám ne vždy ujasněných rozdílů v chápání rozsahu pojmu relativní čas zřejmě patří nejasnost formulací (A). Můžeme tyto formulace chápat tak, že podle nich jde o čas základní tam, kde vztah k *S* je přímo dán časovou formou slovesa (tedy kde přítomný tvar má význam přítomnosti, futurum – budoucnosti a préteritum – minulosti). Při tomto chápání by se zdálo, že příklady (a)–(e) patří ještě k času základnímu, kdežto příklady (f)–(ch) obsahují v závislé větě čas relativní. Snadno ovšem nahlédneme, že v příkladech typu (d), (e) nelze tvrdit, že tvary *četl*, *bude číst* tu mají význam minulosti a budoucnosti; mají zřejmě význam užší, neboť příklad (d) lze obměnit třeba na (d’), ale nikoli na (d’’):

(d’) *Včera řekl, že minulý týden četl tu knihu.*

(d’’) *Před týdnem řekl, že včera četl tu knihu.*

Zřejmě tedy musíme rozlišovat mezi významem minulosti (základním časem) a předčasností před minulostí (relativním časem); podobně ovšem to platí o příkladech jako (e), tedy o následnosti po budoucnosti, tzn. že příklady (d), (e) bude vhodnější řadit k typům (f)–(ch), k času relativnímu. Je pak přinejmenším sporné, zda nemáme i předčasnost, následnost a současnost s přítomností chápat jako čas relativní. Rozhodující argumenty pro to přineseme dále.

5 Podle našeho názoru neprávem sem řadí tzv. „minulou předčasnost k budoucnosti“ – *Dovím se, zda se vrátil*; „přítomnou předčasnost k budoucnosti“ – *Dovím se, co se děje*; „následnou budoucnost k minulosti“ – *Vyprávěl, jak to udělá*. Není jasné, z čeho autor v těchto vedlejších větách usuzuje na jejich (po řadě) minulost, přítomnost a budoucnost z hlediska okamžiku promluvy. Jsme přesvědčeni, že tyto příklady se už liší od našich typů (a)–(e), kde lze – v Trávníčkově terminologii – hledat „shodu se základním časem“, a že patří k našim typům (po řadě) (h), (g), (ch).

6 Srov. např. Bondarko – Bulanin (1967, s. 110n.), kde se použití časových forem dělí do skupin: (1) absolutní užití časů, (2) absolutní užití s doplňující relativní orientací (formy je užito ve vztahu k okamžiku promluvy, ale vztah k řídicímu ději se vyrozumívá), (3) smíšené absolutní a relativní orientace (gramatický význam slovesné formy je zároveň absolutní a relativní), (4) relativní užití s doplňující absolutní orientací, (5) relativní užití.

Formulace (A) můžeme však chápat i širě, totiž tak, že o čas základní jde všude tam, kde na základě časových forem lze vztah k *S* zjistit, tedy i u příkladů (f), (g); bere-li v úvahu prezens historický a typ *Zítřa odjíždím*, je ovšem možné jen toto širší chápání. To by znamenalo, že typy (a)–(g) máme považovat za příklady času základního a jen (h), (ch) za příklady času relativního. To však jistě žádná z formulací skupiny (A) za cíl neměla; je snad nesporné, že v (f) jde o současnost s minulostí, v (g) o současnost s budoucností, tedy o čas relativní.

Rozhodujícím argumentem podle našeho názoru je to, že příklady obvykle uváděné (i naše) jsou příliš jednoduché. Navozují dojem, že vztah k *S* je možno vyvodit z času závislého a řídicího slovesa. Stačí však doplnit souvětí o novou řídicí větu, abychom viděli, že nestačí znát časy dvou sloves, nýbrž celé jejich řady, bez určitého omezení:

- (a') *Věděli jsme, že říká, že čte tu knihu...*
- (b') *Budeme vědět, že říká, že četl tu knihu...*
- (g') *Věděli jsme, že řekne, že čte tu knihu...*

Tato nutnost zjišťovat časovou platnost nadřazených sloves pro rozlišení základního a relativního času závislého slovesa by vznikala ve všech případech, kdybychom v příkladech (a)–(g) viděli základní čas. Je tedy vhodnější přijmout zcela přirozené pojmy jako *současnost s přítomností* (viz výše) a vidět relativní čas ve všech uvedených příkladech (a)–(ch).

Můžeme tedy formulace (A) upřesnit tak, že významem slovesných časů v různých větách může být buďto a) vztah k *S*, nebo b) vztah k okamžiku jiného děje; protože však množiny přísudkových sloves (jejich výskytů) a) a b) nejsou disjunktní (onen okamžik děje totiž může být shodný s *S*), je třeba věnovat zvláštní pozornost právě těmto případům náležejícím průniku obou množin. Tradiční formulace bodu (A) přiřazují (ne ovšem jasně) tento průnik k času základnímu, naše vývody vedou naopak k jeho přiřazení k času relativnímu. Definujeme tedy základní čas jako čas, jehož významem je přímý vztah okamžiku děje k *S*; tam, kde je tento vztah zprostředkovan okamžikem jiného děje, jde už o čas relativní.

Formulace (B) by pak zněla tak, že o relativní čas jde u všech sloves ve větách obsahových (tedy včetně klauzí na nich přímo nebo nepřímo závislých), ostatní slovesa mají čas základní.

Domníváme se, že právě formulace rekurzivního principu o referenčním bodu a pojmy, které jsme v souvislosti s tím definovali (srov. op. c. v pozn. 3), nám umožňují přesněji doložit závěry, které jsme se právě s využitím názorných příkladů a jejich intuitivního výkladu pokusili vysvětlit. S pomocí rekurzivního principu můžeme: a) jasně a jednoznačně explicitně zachytit, kdy je ve větách s relativním časem časový vztah děje přísudkového slovesa k okamžiku promluvy vyvoditelný ze syntaktické stavby souvětí a časových významů jeho sloves, b) jasněji formulovat, co budeme nazývat časem základním a co relativním, a účelně položit hranici mezi nimi.

Ve spoluautorství s P. Sgallem, *Slovo a slovesnost* 32, 1971, s. 140–148 (zkráceno o formální pravidla).

POVAHA STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV (K „NESROVNÁVACÍMU“ UŽITÍ STUPŇOVANÝCH FOREM)*

1. V roce 1948 I. Poldauf (1948) konstatoval, jak málo pozornosti bylo v bohemistice věnováno stupňování adjektiv. Od této jeho průkopnické studie se situace nijak podstatně nezměnila. Ani v základních mluvnicích a příručkách není jednota v tom, kam stupňování zařadit. Zatímco u Havránka – Jedličky (1960, s. 163) a v Mluvnici češtiny 2 (Komárek ad. (ed.), 1986, s. 79) se komparativ a superlativ pokládají za tvary slov a řadí se tedy do morfologie, Šmilauer (1972, s. 101) a Příruční mluvnice češtiny (Karlík ad. (ed.), 1995, s. 85) je zařazují do slovtvorby. Obojí řazení má své dobré důvody a zároveň i jisté nevýhody. Pro zařazení **do morfologie** (řešení A) svědčí podle našeho názoru argumenty (a)–(d):

- (a) shoda lexikálního významu
- (b) produktivnost
- (c) ekonomie slovníku
- (d) valenční rámec adjektiva v pozitivu zůstává zachován

Ve prospěch řazení stupňování **do tvoření slov** (řešení B) mluví argumenty (e)–(g):

- (e) afixálnost
- (f) přistupuje valence komparativu (*než*) a superlativu (*z*)
- (g) stupňují se i „nesklonná“ adverbia

V rámci řešení B lze pokládat stupňování za blízké Dokulilovým (1962) „modifikačním“ kategoriím: Modifikace ponechává lexikální jednotce vždy stejný význam a zachovává slovní druh (deminutiva, přechylování), sem lze řadit i komparaci. Tento derivační typ je formálně dobře zvládnutelný a implementačně není obtížný (srov. k tomu Klímová a Panevová, 2000). Nicméně hledisko ekonomie (slovníku) nás vede

* Tato studie vznikla za podpory projektů GA UK 325/200 a GA ČR 405/03/0377. Moje poděkování patří též účastníkům symposia „Jazyk – kultura – společnost“, kteří se zúčastnili diskuse k mému příspěvku, zejména K. Buzá-ssyové a M. Nábělkové.

k příklonu k řešení A. Stejně položenou otázku řeší také Karlík a Hladká (2004) ve stati příznačně nazvané „Kam s ním?“. Autoři (byť v jiném teoretickém rámci) dospívají k závěru, že stupňované formy vykazují jak rysy flexivní, tak rysy derivační morfologie. Ještě jiný pohled (než je řešení A a B) můžeme najít u Poldaufa (1948). Podle něj tzv. absolutní stupňování nepatří ani „do kmenosloví (nebo tvarosloví), ani do skladby“, ale jako jeden ze způsobů „intenzifikace“ patří do sémantiky, popř. stylistiky. Poldaufova „intenzifikace“ (op. c., s. 117) jako typ adjektivní deminutivizace (u nesrovnávacího užití) je tedy blízká našemu pojetí, avšak jeho úvahu, „zda vůbec obecně pozitiv a komparativ jsou v nějakém vzájemném poměru“ (op. c., s. 109), je nutno brát jako čistě akademickou a jeho vlastnímu postupu v celé studii vzdálenou.

2. U tzv. „**absolutního**“ (**elativního**) **užití komparativu** (a superlativu)¹ je třeba se ptát, zda jde o zvláštní významovou jednotku na rovině „hloubkové“ (významové) odlišnou od významu srovnávacích stupňovaných forem. Pokud odpovíme na tuto otázku kladně, plynou z toho důsledky (i), pokud záporně, plyne z toho (ii):

(i) ve slovníku budou přítomny dvě jednotky: (i-1) jedna jednotka s obligatorní valencí (u komparativu příslovečné určení srovnání „*nestejně míry*“ (*x je Vl než y*)), (i-2) druhá jednotka bez ní (jen s původní valencí adjektiva) parafrázovatelná jako „*poměrně/poněkud/dost Vl*“, kde *Vl* je název vlastnosti

(ii) ve slovníku bude jediná jednotka reprezentující adjektivum v pozitivu, která, je-li užitá ve tvaru komparativu (dále KMP), sdílí (až na výjimky, srov. odd. 3.1 níže) komparativní valenci; ta, pokud není na povrchu vyjádřena, je doplnitelná jako „*než průměr/než obvykle*“ apod. Tzv. absolutní užití komparativu má pak povahu transpozice (sekundární funkce) jen ve specifických (pragmaticky nebo lexikálně vymezených) podmínkách (podobně i Laskowski, 1977).

3. Na základě studií z **korpusového materiálu** se kloníme spíše k řešení (ii) z odd. 2. Ve fázi ručního anotování Pražského závislostního korpusu (PZK) bylo pod vedením Mgr. M. Razímové a Ing. Z. Žabokrtského předloženo dvěma anotátorkám nezávisle 2152 výskytů užití komparativu adjektiv (a od adjektiv odvozených adverbii) s požadavkem ručního označení toho, co považují za „**absolutní**“ **užití**. Výsledkem bylo **657** takto označených případů u **117 různých adjektiv a adverbii**. Z nich jsme vydělili příklady typu (3.1)–(3.4):

3.1 KMP je součástí víceslovných pojmenování a idiomů, srov. (1)–(4):

- (1) Odchyłka *směrem k horšímu*, IQ 70, představuje obtížně vzdělavatelné dítě.
- (2) Maoismus se stal u synků z *lepších rodin* módou.
- (3) Jak situaci viděl *Jiří Javorský mladší*.
- (4) Patří sem i případy tzv. *vyšší moci*.

¹ Superlativ zůstává v této studii z větší části stranou našich úvah.

3.2 Pragmaticky zdůvodněné (zpravidla) eufemistické vyjádření vlastnosti označené pozitivem, srov. (5)–(9):

- (5) Ale o to víc se projevilo jiné dělení: na evropská města a *konzervativnější*, do sebe uzavřenou *vesnici*.
- (6) ... zatímco občané *nižšího věku* budou volit KSČM, občané *vyššího věku* ODS.
- (7) Podle svědkyně, která vyběhla před dům, byl střelec *tmavší pleti*.
- (8) ... římskokatolická církev vlastně žádný majetek nepotřebuje, neboť její poslání se neslučuje se správou *rozsáhlejšího majetku*.
- (9) Gabriela Beňačková prý střídá skvělé okamžiky se *slabšími (okamžiky)*.

3.3 Srovnávací užití s povrchově vypuštěným členem „*než obvykle/než je průměr*“ (srov. (10)–(13)). Existuje ovšem široké pásmo případů, kde jen širší znalost kontextu nebo záměru mluvčího umožní hodnocení jako v 3.3 (běžné srovnávací užití), nebo jako (stylistické, „deminutivizační“) změkčení jako v 3.2. Přechod mezi 3.2 a 3.3 je plynulý.

- (10) Taslima Nasírová byla dlouho důkazem, že v kontextu islámského světa patřil Bangladéš k *demokratičtějším státům* [= *než jsou průměrně demokratické státy v islámském světě*]
- (11) Kvůli velkým vedrům došlo k *menšímu skluzu*, vysvětluje ... havířský předák.
- (12) Usuzovat o malém dítěti, že je astmatikem, lze, pokud trpí *častějšími záněty průdušek s teplotou* [= *než se průměrně často záněty vyskytují*] ... a je dušné.
- (13) Zákon, který by se měl projednávat na jaře, už bude řešit *zásadnější otázky*.

Interpretace příkladů jako 3.3 nebo 3.2 se mnohdy jeví nejen jako stylizace, ale je zde přítomen i sémantický rozdíl (přívlastku deskriptivního a restriktivního), viz (14)–(16):

- (14) *Movitější* zahraniční *studenti* se nespokojí s bydlením na koleji.
- (15) Turnerova chata je ... průsečíkem na *náročnější trase* ze zhůřské planiny na Horskou Kvildu.
- (16) Národní park pod Olympem nabízí zajímavé výlety, *zdatnější turisté* mohou vystoupit i na Olymp.

Pokud autor věty (14) pokládá zahraniční studenty všeobecně za *movitější* (než jsou studenti domácí), jde o přívlastek deskriptivní a KMP je užito jako v typu 3.2, pokud vyjímá z množiny zahraničních studentů ty *movitější* (než je průměr), jde o přívlastek restriktivní a typ 3.3.

3.4 Obvyklé srovnávací užití KMP, kde obligatorní valenční člen je doplnitelný na základě kontextu, srov. (17)–(19). Přechod mezi 3.3 a 3.4 je opět plynulý.

- (17) Bosenský rozhlas uvedl, že *intenzívnější přestřelky* [= než v oblasti východní] byly zaznamenány v západním předměstí Stup u Nadarici.
- (18) Navrhuje *tvrdší postih* [= než je dosavadní postih] recidivistů s tím, že po třetím násilném činu by nekompromisně následovalo doživotí.
- (19) První *vážnější šanci* [= než byla šance v prvních 20 minutách] měla Slavie až v 21. minutě.

Případů patřících k (3.1) a (3.2) je v uvedeném (ručně anotovaném) materiálu cca 35 %, ve zbytku je „porovnávací“ aspekt zřejmý (nebo alespoň možný) a buď je druhý člen srovnání obsažen v kontextu (3.4), nebo je parafráze typu „*než je průměr*“ přijatelná (srov. 3.3). Náhrada KMP pozitivem vede v případě (3.1) ke změně lexikální povahy spojení, u (3.2) je možná, ale někdy méně „idiomatická“.

4. Předpoklad, že i další flexivní jazyky se chovají ohledně stupňování podobně, si ověříme letmým pohledem na latinu a ruštinu (nepřímo též slovenštinu).

4.1 Pro latinu se v mluvnici (Novotný et al., 1992) konstatuje:

- (i) „Základ srovnání nebývá někdy vyjádřen... (Komparativem) se vyznačuje **větší nebo vůbec odchylná míra vlastnosti proti míře pravidelné**“ (zvýrazněno JP), „do češtiny se překládá pozitivem s příslovci „trochu“, „příliš“, „poněkud“, „nadmíru“, „poměrně““ (op. c., s. 126):
- (20) Tua verba duriora sunt (*Tvoje slova jsou příliš tvrdá*)
- (ii) komparativem „se rozlišují dvě věci, které nějakým způsobem k sobě náležejí“, „v češtině tu bývá pozitiv“ (op. c., s. 125):
- (21) Galia Citerior – Galia Uterior, pars prior – pars posterior

Tomuto typu v češtině odpovídá (3.1) typ *nižší/vyšší šlechta/soud/odborná škola*.

4.2 Pro ruštinu a slovenštinu uvádí Isačenko (1954, I, s. 271), že KMP ve slovenštině někdy nevyjadřuje objektivní stupeň příznaku, ale subjektivní hodnocení – „*požičal si knihu na kratší čas, odišiel na dlhšiu cestu*“ (s hodnocením, že *kratší čas* není více krátký, ale je delší než krátký, *Vysoká škola pedagogická* je vyšší typ školy než *Vyšší škola pedagogická*). Analogickou interpretaci najdeme také v Mluvnici češtiny 2, s. 80: „*Kratší povídka je delší než krátká povídka*“ a v EŠČ (Karlík ad. (ed.), 2002, s. 121).² Slovenské jemné výrazové rozdíly při stupňování nemají podle Isačenka v ruštině své koreláty. Pro ruštinu ovšem v souvislosti s absolutním KMP padá v úvahu forma komparativu s předponou *po-*. O těchto formách Isačenko (op. c., s. 276) soudí, že mají odstín „*smjagčennoj sravnitel'noj stepeni*“, překládají se do slovenštiny pozitivem „*spoj nam pesnju*“

2 Tuto interpretaci „absolutního“ užití (přinejmenším v jedné části Isačenkova hodnocení) nesdílíme, srov. Paněvová (2007a).

poveselee – zazpievaj nám nějakú veselú pesničku“. Ruská gramatika (Barnetová et al., sv. 1, 1979, s. 343) uvádí, že formy KMP s prefixem *po-* jsou funkčně bohatší než jiné ruské formy KMP, užívají se i v kontextech, kde není implicitní odkaz ke srovnávání různého množství vlastnosti – někdy vyjadřují takový stupeň vlastnosti, který vylučuje přítomnost jakéhokoliv množství protikladné vlastnosti, pak se blíží superlativu („On zabotlivo vybirajet slova poprošče (= *samye prostye*)“.

V Národním korpusu ruského jazyka (www.ruscorpora.ru, z něj jsou všechny zde uvedené ruské příklady)³ o rozsahu 50 milionů slovních tvarů bylo nalezeno 395 příkladů KMP s předponou *po-* (v korpusu nazvaného „druhý komparativ“). Pouze v 10 z nich je uveden druhý člen srovnání (viz (22), (23)), v jednom jde o význam superlativu (24):

- (22) Dvuch drugich smutil postupok ustalogo, oni byli *poumnee jeho*.
- (23) Tut sperva plochovato bylo, potomu čto kormjat *pochuže, čem na fronte*.
- (24) Poetomu v barak, kotoryj *poblize vsego*, ja vas ne povedu.

V mnoha dalších dokladech lze předmět srovnání z kontextu vyvodit (srov. (25)–(27)), interpretaci (jako v češtině) „více než průměr“ lze uplatnit rovněž u velkého počtu příkladů z ruského korpusu, srov. (např. (28), (29)).

- (25) I žilcy kak budto ne te, čto prežde, *vid poprošče* [= čem prežde], razgovor ne tot.
- (26) Vy *cvetov pomel'če* [= čem eti cvety] prinesti ne smogli, čto li?
- (27) Peredaj Gerago, pust' melet *kukuruzu pokrupnee* [= čem on sejčas melet], no ne sliškom.
- (28) Ja otlamlyval *suč'ja pomen'se* i, načinaja s veršiny vetki, obdiral igly.
- (29) Byvalo i takoe: razvedeš' s utra *koster požarče*, čtoby v obed bylo gde sogret' nogi i ruki.

Blízko k elativu mají doklady (30), (31) s adverbii, mnohdy však jde o víceznačnost mezi elativem a „absolutním“ KMP (viz (32)):

- (30) Mne chotelos' *poskoree* ujeti (= co nejdříve)
- (31) Dar'ja, da bros' ty eto delo, nalej emu čaj *pokrepče, pokrepče* (= co nejsilnější)
- (32) Nauka pomogla čeloveku *pokomfortnee* [= ?co nejpohodlněji/pohodlněji než dosud] ustroit'sja za sčet prirody.

Z tohoto letného exkurzu lze vyvodit, že chování latiny a ruštiny ohledně studované vlastnosti není s češtinou shodné, ale je podobné.

3 Za jejich vyhledání děkuji K. Kováčové-Markové.

5. Některá adjektiva se (zdánlivě) významově neslučují s kategorií stupně, přesto se jako stupňovaná užívají (srov. i příklady a jejich interpretaci u Nábělkové, 1993, s. 39 a 160n.). S tímto faktem počítá i výklad stupňování v rámci Karlíkovy „modifikované valenční teorie“ (Karlík – Hladká, 2004, s. 91): adjektiva vyjadřující charakteristický rys „lze interpretovat jako hodnotící“, tím se sekundárně stávají inherentně stupňovatelnými. Uvedeme několik příkladů výskytů KMP a superlativu (dále SUP) z ČNK u namátkou vybraných adjektiv, u nichž by se spolu s Trnkou (1958) dalo mluvit o neutralizaci (morfologický příznak se nespojuje s významem báze).⁴

5.1 Přenesení významu, intenzifikace (zpravidla okazionalismy, srov. však frekvenci u prvních dvou):

Výskyt v ČNK	KMP	SUP	Celková frekvence lemmatu
evropský	29	5	45 357
globální	26	1	2 761
hokejový	12	1	5 438
smrtelný	6	7	2 749
americký	5	6	51 030
český	4	6	195 317
národní	4	6	38 466
jazzový/džezový	4	4	2 436
benigní	3	0	66
šaldovský	2	0	31
voltairovský/ánský	2	0	8
čechovovský	1	0	41
mečiarovský	1	0	48

5.2 Mezi významem základu a stupňovanou formou je silná tenze, přesto se KMP a SUP okazionálně vyskytují. Adjektivum *optimální* představuje dnes již samostatnou problematiku (srov. Jelínek v LN, nověji Kraus, 2005, s. 144).⁵

4 Proti tomuto názoru Buzássyová (1979, s. 14) oprávněně namítá, že při stupňování adjektiv typu *železný* nejde ani o výrazový synkretismus, ani o významovou neutralizaci. Jistý typ neutralizace mezi pozitivem a superlativem nastává podle autorky u adjektiv, jejichž pozitiv (byť v přeneseném významu) označuje „istý krajný příznak“ (jako např. *Chodí otrhaný jako poslední/najposlednější žobrák., V krajnom/najkrajnejšom prípade sa vrátíš neskôr*).

5 Nekomentujeme zde vzájemný poměr celkové frekvence lemmatu a frekvence analyzovaných forem, i když jistě i k tomuto faktu je nutno přihlídnout.

Výskyt v ČNK	KMP	SUP	Celková frekvence lemmatu
optimální	9	53	2 995
minimální	1	1	6 140
maximální	1	0	6 799
dvojnásobný	2	0	118
totalitní	2	1	1 910
degradovaný	1	0	34
všeobsáhlý	1	0	24

5.3 KMP a/nebo SUP se u adjektiv *rozmanitý* a *různý* ujaly jako hojně užívaná stylová varianta a je možno je považovat za ten typ neutralizace, o němž mluví Buzássyová (1979, s. 15, viz zde poznámku 4):

Výskyt v ČNK	KMP	SUP	Celková frekvence lemmatu
rozmanitý	61	169	1 248
různý	0	6 429	42 324

Užití stupňovaných forem v případech 5.1–5.3 jsou podporována **volností v tvorbě stupňovaných podob**, ale i řadou dalších faktorů; některé z nich se snažíme popsat v oddílech (a)–(e).

(a) V blízkém kontextu se nachází forma/formy jiných KMP, srov. (33)–(36):

- (33) ... pozitivnější než pozitivistické, totiž *všeobsáhlejší*, empiričtější v původním smyslu slova.
- (34) ... majestátnější, *descartovštější*, *racinovatější*, *voltariánštější*, čím víc bylo etnologické, historiosofické.
- (35) Odstrkovaní a druhořadí se stávají stále nezvladatelnějšími, zločinnějšími, zvrhlejšími a *degradovanějšími*.
- (36) Současně představují rovněž novou informaci, která další rozhodnutí učiní *optimálnější*, racionálnější, kvalitnější.

(b) V rámci přenesení významu je u adjektiva přítomen druhý člen srovnání, viz (37):

- (37) ... *čechovovštější* než Čechov, říká o představení reklamní šot.

(c) Intenzifikace je ještě zdůrazněna lexikálně (adverbiem jako *mnohem, stále,...*) a pak je KMP obligatorní, viz (38):

(38) ... bývá vyjádřena prostředky **daleko** rozmanitějšími.⁶

(d) KMP (SUP) je součástí metatextu (jde o citační kontext, lingvistický text), viz (39):

(39) A snad proto se s podobami (nej)*minimálnějšími* a (nej)*maximálnějšími* setkáváme jen ojedinele.

(e) Vyjádření vlastnosti je (snad až zbytečně) pleonastické, významově stupňovaná forma nijak k významu celku nepřispívá, srov. (40)–(45):

(40) ČNB odmítla ústy svého mluvčího komentovat, proč se s KBC na *optimálnější formě* nedohodla.

(41) Díky této široké nabídce typů je možno vybrat topidlo, které je pro daný vytápěný prostor *nejoptimálnější*.

(42) Hledá se *nejoptimálnější kombinace* chemoterapeutik.

(43) Nějaký *globálnější trend* zatím pozorovatelný není.

(44) V obchodech se objevilo daleko větší množství *rozmanitějšího* zboží.

(45) ... na tyčích byly zavěšeny štíty *nejrozmanitějšího tvaru*.

6. Z korpusových studií tohoto materiálu lze vyvodit některé **předběžné závěry** pro FGP (Funkční generativní popis):

6.1 KMP a SUP chápeme jako **tvary** adjektiv; gramatická (morfologická) kategorie stupně přináší specifickou (srovnávací) valenci. Adjektivní lemata (se sémantickým slovním druhem adjektivum a substantivum) se bez omezení spojují s morfologickými významy KMP a SUP (tj. tyto významy jsou blokovány jen u slovesných adjektivních derivátů typu *píšící, napsaný, napsavší*, ale ani tady není blokace absolutní, srov. např. *informovaný*) a u deadverbiálních adjektiv jako *tehdejší, včerejší, zdejší*.

6.2 Základní význam srovnávací u KMP se uchovává i tehdy, když druhý člen srovnání není ve větě přítomen, ale je doplnitelný z kontextu, nebo má povahu všeobecnou (*než průměr/než obvykle* apod.). Výjimku představuje typ analyzovaný v 3.1 (spojení s KMP je součástí lexikonu) a typ analyzovaný v 3.2 (stylistická varianta pozitivu, zpravidla eufemistická, podmíněná pragmatickou volbou mluvčího). Mezi těmito typy existují široká přechodná pásma.

In: S. Ondrejovič, (ed.). *Iugi Observatione ... (Jubilejny zbornik na počesť Lubomíra Ďuroviča)*, Bratislava: Veda 2008, s. 153–166.

6 Z počtu 61 výskytů je KMP tohoto adjektiva ve 20 případech rozvit měrovým adverbium (*mnohem, stále, daleko, podstatně, nesporně, ještě*), v 9 se KMP nachází v sousedství jiného KMP nebo je součástí konstrukce (*čím - tím*).

HONORIFIKA V ČEŠTINĚ (ČESKÉ VYKÁNÍ – TEORIE A KORPUSOVÁ DATA)

V článku se argumentuje ve prospěch zařazení české zdvořilostní formy 2. osoby (tzv. „vykání“, honorativu) do slovesného paradigmatu jako systémového tvaru. Ve 2. osobě zdvořilostního singuláru mají některé české analytické formy určitého slovesa „hybridní“ shodu (auxiliární sloveso je v plurálu, příčestí je v singuláru). Hybridní shoda se týká pouze singulárových forem (vykáme-li jedné osobě). Pro zdvořilostní formu vykání více osobám nemá čeština zvláštní formu. Klade se tedy teoretická otázka, zda jde u zdvořilostního plurálu o homonymii nebo o neutralizaci protikladu „důvěrný – zdvořilý“. Analýzou korpusových dotazů se zjišťuje, jaké jiné ukazatele (než je hybridní shoda) indikují užití zdvořilostní formy.

Přestože je čeština vysoce flektivní jazyk, má zejména v konjugaci mnoho rysů izolačních (analytických). Skalička (1951, s. 92) to vysvětluje jako nutný důsledek flexe; flexe „má ráda“ jednu koncovku, slovesný tvar však nese příliš mnoho sémata (gramatických kategorií) na to, aby se vtěsnala do jedné koncovky. Gramatické kategorie (Skaličkova sémata) se proto u tvarů préterita, kondicionálu, pasiva (pokud opisné pasivum za morfologickou kategorií považujeme)¹ distribuují mezi sloveso pomocné (auxiliární) a sloveso významové. Některé složené tvary však vykazují určité anomálie; podíváme se zde na jednu z takových kategorií, které se zatím dostalo poměrně málo pozornosti, a to jak z hlediska paradigmatického (z hlediska formální morfologie), tak z hlediska sémantického (funkční morfologie).

Slovanské jazyky sdílejí při oslovování 2. osoby minimální sémantickou opozici: rozlišují „zdvořilostní“ formu 2. osoby (vykání), které stojí proti 2. osobě „důvěrné“ (tykání), viz např. Běličová (1998, s. 73), Corbett (2000, s. 193n.).² V prvním případě lze mluvit o honorativu. Formálně se od sebe slovanské jazyky více nebo

1 K jinému pojetí pasiva a k argumentům, proč pasivum není čistě morfologická kategorie, viz např. Komárek (1978). Analytickou formu má i futurum imperfektivních sloves, tam však je nositelem všech sémata sloveso auxiliární.

2 O minimální distinkci mluvíme proto, že systém honorifikace není ve slovanských jazycích rozvinut do té míry jako např. v jazycích orientálních.